

ndert 20 geyre. Vn hondert 14 fene zeyers dach alsd lange is w' eylich an geistlich
des iaeres des vuygenante pegementz. Ende wane w' eylich astinich wirt of zwey
an deme sulen vns of vnser erven hondert pout geltz ervallen van den zweyn hun
pout in gezeven vn bewant hain. Ende voer erus dat vrabe die vuygenante dridou
wirt en mach noch en sal. an vns noch vuse erven veit vallen alse lange alse w' eylich
van den drindusent pmden ervallen an vns vn an vuse erven. Ende ooch mit vrosche
mitz diese deilunge veit afrescheiden sint nu ervalle of ersterfinst. dat vp si vallen
vn allen vnser bruden vn vnser sust van vad vn van moed' bleiben is. of anders va
list an diesen dingeu v'gescheiden. Dese dinc sin gescheit. vur vn oymtz vuse here
ane heu Goerde dem heu van deist. vur heu zayse. gayschrele. heu oaryse van
en vur anderen guoden liden. su vp dar diese dinc stede ende ganz bliud. fude vus
s bode wir hem. Greve van vrande. So. med lodennich va vrande gebunde vur genat
de van Gulge. heu wilheme sine wstzebarnen son. vn heu Goerde sine bruder
ur sin. dat si ne segele in oecunde d' warheit mit vnser segele hangen an diese
m sin erstgeboeen son. Godevart sin brus. Wilhem Greve van arnsbergh. vurge
brief. mit den segele vnser vuygenant' neven. die vns des gebeden hant. van bei
af de iar vns heu. Dusent. druhundred. stencurwenzich. vp den saterdach 22

Oud-Nederlandse handschriften
van de 13de tot in de 18de eeuw

SCHRIFT- SPIEGEL

P.J. Horsman en J.P. Sigmond

SCHRIFTSPIEGEL

SCHRIFT- SPIEGEL

Oud-Nederlandse handschriften van de 13de tot in de 18de eeuw

P.J. Horsman en J.P. Sigmond

Dit boek is een verbeterde en uitgebreide herdruk van *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw* dat eerder in twee drukken verscheen bij uitgeverij Terra in Zutphen.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het NOT-Fonds en de Frans Mortelmans Stichting.

Afbeelding op het omslag: Regionaal Historisch Centrum Limburg, archief van het kapittel van St. Servaas, inv.nr.912.

© 2022

P.J. Horsman en J.P. Sigmond

Uitgeverij Verloren bv, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 9789087049607

Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma

Typografie Rombus / Tanja Stropsma, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Ter verantwoording	7
Inleiding	9
Schrift	9
Boekletters	11
Schrijffletters	11
Lettervormen	16
Afkortingen	22
Taal	27
Getallen	27
Datering	28
Bronnenkritiek	29
Transcriptie en tekstuitgave	29
Literatuur	30
Aanwijzingen voor de gebruiker	32
Documenttypen	33
Woordenlijst	34
Oefenteksten	40

Titelblad van de Spiegel der Schrijfkonste, uitgegeven door Jan van den Velde (Rotterdam 1605) (coll. Rijksmuseum Amsterdam).

TER VERANTWOORDING

In 1985 verscheen bij de Zutphense uitgeverij Terra het boek *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw*, al snel gevolgd door een tweede druk. De groeiende interesse voor geschiedenis en voor genealogie onder een brede groep liefhebbers zorgden toen voor volle studiezalen in de archiefdiensten en in vrijwel alle archiefdiensten werden cursussen gegeven om het handschrift van onze voorouders te kunnen lezen.

De grootschalige, voortdurende digitalisering van archivalia in het afgelopen decennium waardoor de archiefstukken thuis achter de computer bestudeerd kunnen worden, heeft het archiefonderzoek door een breed publiek nieuwe impulsen gegeven.

En daarmee doet zich opnieuw de noodzaak gevoelen om het schrift van onze voorouders te kunnen lezen en te begrijpen. Niet alleen omdat schrift en taalgebruik aanzienlijk afwijken van het onze maar ook omdat de huidige generaties niet meer zijn opgegroeid met handschrift en met handgeschreven teksten. En thuis kan ook minder gemakkelijk de hulp van een studiezaal medewerker worden ingeroepen.

Vandaar nu deze verbeterde herdruk van dit oefenboek. De criteria waarop de teksten zijn geselecteerd zijn onveranderd gebleven. Het gaat in de eerste plaats om een leerboek voor het lezen van paleografische teksten en voorop staat dan ook de didactische waarde van de tekst als leesobject. Maar tevens is geprobeerd ten aanzien van de inhoud een zo breed mogelijke waaier aan teksten uit het historische maatschappelijke leven te selecteren, stukken uit het politieke leven, van lands- en stadsbesturen en rechtbanken, van sociale instellingen zoals leprozen- en weeshuizen en gilden, van de economie zoals zeevaart en visserij, uit het kerkelijk leven, oorlog en vrede en uiteraard het leven van alledag. Daarnaast is gekozen voor een archivistisch criterium waarbij zoveel mogelijk verschillende typen documenten zijn gekozen: notulenboeken, notariële en andere akten, vonnissen, resoluties, doopboeken, oorkonden, brieven, rekeningen etc., archiefstukken waarbij men aan de 'uiterlijke vorm', de manier waarop het stuk is opgemaakt, al kan zien wat het doel van het document was en soms ook zelfs enigszins kan afleiden waarover de inhoud handelt.

We hebben ons geconcentreerd op stukken die zich bevinden in de bewaarplaatsen van archiefdiensten, dat wil zeggen administratieve stukken in de ruimste zin, geen literaire teksten. En bij de keuze van de teksten is gestreefd naar een brede spreiding over het land. In de periode waaruit de teksten stammen bestond er nog geen nationale staat en waren de verschillen tussen de landstreken aanzienlijk, zeker ook in woordgebruik, schrijfstijl en vaak ook het soort handschrift.

Een aantal teksten hebben we vervangen omdat we de nadruk bij de tekstkeuze iets hebben verschoven van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Daarnaast konden enkele teksten niet digitaal beschikbaar worden gemaakt. De indeling van de teksten is chronologisch. Dat bevordert het opzoeken maar is didactisch gezien niet ideaal. Op pag. 32 hebben we routes in de volgorde van de teksten voor de gebruiker aangegeven waarmee de didactische nadelen van de chronologische volgorde kunnen worden ondervangen. Voor zover mogelijk zijn de teksten op ware grootte afgedrukt.

De primaire doelstelling van deze bundel is het 'vertalen' of 'omzetten' van teksten van het oude naar het moderne Nederlands. Maar het kunnen lezen van een tekst is geen doel op zich, het is een middel om een tekst te kunnen begrijpen. Daarom hebben we geprobeerd de losse teksten van een beknopte context te voorzien en begrijpelijk te maken. Bij het raadplegen van archiefstukken treft men de stukken immers ook in een bepaalde context aan, de context van het archief. Onder het hoofdje 'Opmerkingen' is bij elk stuk telkens een summier toelichting gegeven op de historische en/of administratieve achtergrond van het stuk, zodat deze met 'begrip' gelezen kan worden. In een aparte woordenlijst wordt nog eens een aantal oud Nederlandse woorden, die in de teksten voorkomen, verklaard. Tot zover de verantwoording van hetgeen hierna volgt. Een woord van dank is op zijn plaats aan alle archiefinstellingen die op ons verzoek om digitale teksten aan te leveren, positief hebben gereageerd en waar medewerkers zich hebben ingespannen om de juiste referenties op te sporen. In de ruim 35 jaar die na de verschijning van de eerste druk zijn verlopen, is er het nodige veranderd in het archiefwezen, zowel organisatorisch als in het beheer van de archieven.

Tot slot willen we Theo Poelstra herdenken met wie wij indertijd deze 'schriftspiegel' hebben samengesteld maar die ons helaas al geruime tijd geleden is ontvallen. Aan hem danken we in het bijzonder de paragraaf over de ontwikkeling van de lettervormen.

INLEIDING

Paleografie betekent oud-schrift. Het is een samenstelling van de Griekse woorden *palaios*, oud, en *grafein* dat schrijven betekent. Oud-schrift wordt al sinds eeuwen om uiteenlopende redenen bestudeerd, bijvoorbeeld om culturele relaties na te gaan, om aan te kunnen tonen of een handschrift vals of echt is of, gewoon, om het schrift van onze voorouders te kunnen lezen.

Voor een ieder die zich met archiefonderzoek bezig houdt, is het, voor zover dit onderzoek zich richt op de periode vóór 1800, noodzakelijk om oude handschriften te kunnen lezen. Zonder die kennis is het niet mogelijk om toegang te krijgen tot de geschreven bronnen die zich in onze Nederlandse archiefbewaarplaatsen bevinden.

Net zoals dat het geval is met het leren lezen van modern Nederlands, is het leren lezen van oude Nederlandse handschriften vooral een zaak van oefening. Uiteraard dient men op de hoogte te zijn van een aantal regels en uitzonderingen, maar gewapend met die voorkennis is het vooral de oefening die de kunst baart.

In de volgende paragrafen wordt op een aantal veel voorkomende regels en eigenaardigheden gewezen, maar het grootste deel van dit boekwerk is vervolgens gevuld met oefenteksten.

Schrift

Het schrift, zoals wij dat thans kennen, is gebaseerd op het Romeinse alfabet. In de loop der tijd heeft dit schrift allerlei veranderingen ondergaan.

In de middeleeuwen was in deze streken het gotische schrift in zwang; de ronde Karolingische minuskel van de negende eeuw was spits en hoekiger geworden. In kloosters en kanselarijen 'tekenden' scriptores en kopiisten – geschoolde en geroutineerde schrijvers – de letters met veel geduld op het perkament. Met de opkomst van de burgerij sinds het einde van de dertiende eeuw en het ingewikkelder worden van het bestuur, werd de schrijfkunst meer gemeengoed en ontstond de behoefte aan een sneller schrift, zeker toen het goedkopere en snellere papier het perkament begon te verdringen. Met name voor ambtelijke stukken maakte de staande gotische letter plaats voor een cursief, een lopend schrift, dat in de Bourgondische tijd in ons land floreerde (zie bijvoorbeeld tekst nr. 23). Het boekschrift, vooral gebruikt voor de kostbare, verluchte handschriften, en in mindere mate en eenvoudiger van vorm voor oorkonden of belangrijke registers (zie tekst nrs. 6, 14 of 27), ontwikkelde zich tot de zeer gebroken en spitse *textura* en *fractura*.

In West-Nederland bleef de cursief onder Franse en Italiaanse invloeden rond van vorm, maar in het noorden en oosten van ons land ontwikkelde het schrift zich onder Duitse invloed tot een aparte, spitse stijl: de *kurrente*. Deze letter wist zich in Oost-Nederland van circa 1450 tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw algemeen te handhaven (zie bijvoorbeeld tekst nrs. 25, 63 en 65).

Door de humanisten was omstreeks 1500 in West-Europa de belangstelling voor de oudheid herleefd. Zij verwierpen de voortbrengselen van de tussenperiode, de middeleeuwen, en naar de barbaarse plundersaars van het antieke Rome, de Goten, spraken zij vol afschuw over gotiek.

De Oudhollandse gotische schrijffletter die onderwijl steeds verder van zijn oorsprong was komen te staan (in de zestiende en zeventiende eeuw worden romp en stok van de letter vaak gescheiden geschreven, zie bijvoorbeeld tekst nrs. 36 en 84) werd allengs vervangen door het zogenaamde humanistenschrijff, de Latijnse cursief. Het voorbeeld voor de humanisten was de bovengenoemde Karolingische minuskel, ontwikkeld in de achtste en negende eeuw in de kloosters van het Frankische rijk. Wat de vorm betreft staan deze letters dicht bij de oorspronkelijke Romeinse letters.

De overgang is geleidelijk tot stand gekomen. Tot het eind van de zeventiende eeuw werden meerdere varianten van de Oudhollandse gotische cursief, de Duitse *kurrente* en de nieuwe humanistische cursief naast elkaar gebruikt in verschillende variaties.

De Hollandse schrijfmeesters, die sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw een stempel gedrukt hebben op het schrift, gaven in hun kunstig gegraveerde exemplaarboeken normerende voorbeelden van de verschillende gangbare schrifttypen. Enkele sprekende voorbeelden willen we hier tonen, ontleend aan de schrijfboeken van J. van den Velde en C.D. Boissens. Hun invloed op de manier van

schrijven omstreeks 1600 valt in talrijke in deze atlas opgenomen teksten duidelijk waar te nemen. Van den Velde verdeelt in zijn *Spieghel der Schrijfkonste* (1605) de Nederlandse letters in twee hoofdgroepen: de boekletters, door hem met nauwelijks verholen humanistische minachting voor het oude gotieke schrift, 'grove letteren' genoemd, en de schrijfletters, de 'ghemeyne letteren'. De grove letters, dat zijn de rechtop geschreven letters van de middeleeuwse manuscripten en van de hedendaagse quasie-antieke spreuken boven de schoorsteenmantel (zie voor een eenvoudig voorbeeld tekst nr. 26).

Boekletters

Allereerst de textura, 'dat is de Huys-letter oft Baghijnenletter. Ende hoewel dese den koopman noch practisijns niet nut en is, als dienende maer alleene om eenighe ghedichten, sententiën oft spreucken te schrijven, tzij in eenighe tafereelen oft groote boeken', besteedt Van den Velde er voor de liefhebbers toch enige aandacht aan. Het is de letter vooral van religieuze boeken (nog tot ver in de negentiende eeuw werden Bijbels in de textura gedrukt!), een hoge, smalle letter: 'eenighe dringhen-se heel dicht bij-een, ghevende haer maer de dicte van een achtendeel van haer lengde, andere stellense wat wijder van malcanderen ende makense wat dicker, namelijk het zeste-paert van haer lenghde.' Soms worden de letters zeer ineengedrongen en aan elkaar geschreven (ligaturen). Van den Velde geeft er de voorkeur aan 'de hoofden ende de voetkens' van de letters niet aan elkaar te schrijven 'omdatse schoonder staet ende lichter om te lesen is.' De fractura, de tweede van de 'grove letters', is vooral een Duitse letter, sierlijker en gemakkelijker om te schrijven dan de textura. 'De Hoochduytsche schrijvense ghemeynlijk wat vetachtich ende scherp, ghelijecse ooc alle hunne andere schriften doen, die meestal met een vette penne gheschreven worden: *ende misprijsen ter contrarie alle andere maghere schriften, derwelcker lichaem ende leden bijkans al even dic zijn ende zoo schraperig staen als ofse de teeringhe hadden.*' Een mengvorm tussen deze beide boekletters en de vlotter geschreven, cursieve schrijfletters, is de bastarde, de 'Bastaerd letter, wat rondachtigher ende vierkanter van lichaem' dan de echte grove letters (zie bijvoorbeeld tekst nr. 27).

Schrijfletters

In de gewone schrijfletters, de 'ghemeyne letteren' onderscheidt Van den Velde vier soorten:

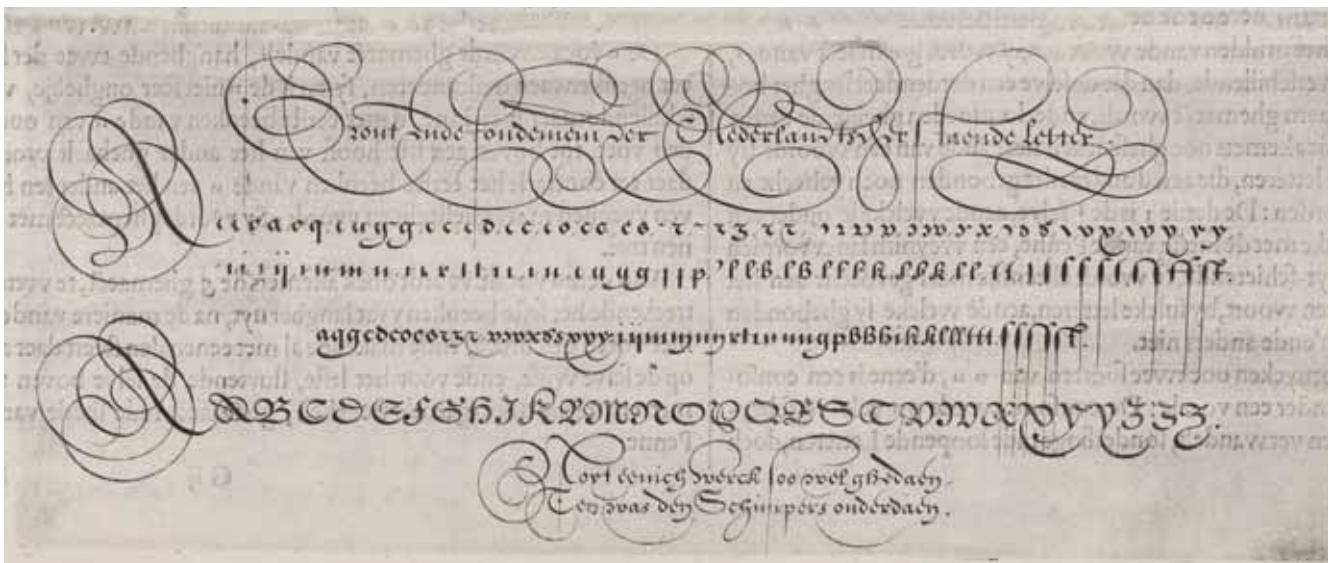
De vier belangrijkste Nederlandse schrijfletters van Van den Velde: de vierkante stilstaande letter, en de drie lopende letters, respectievelijk recht, voorover- en achterovervallend.

Als eerste 'een vierkante, stilstaande letter, dewelcke ic stelle ende houde als oorspronc van alle d'ander.' Ogenschojnlijk is het een langzame letter, maar diegenen die eraan gewend zijn kunnen er goed mee uit de voeten, omdat de letters ook verbonden geschreven kunnen worden. De andere drie

zijn 'loopende oft rassche handen, daarvan d'eerste een rechte letter is ende de andere twee vallende, d'eene voorwaerts-over, ende d'ander achter- waerts.' De 'staende loopende hand' (de tweede regel in bovenstaande afbeelding) is naar mening van Van den Velde de mooiste, 'zijnde zeer nut ende bequaem voor advocaten, secretarissen, notarissen ende andere practisijns om brieven, requesten, consultatiën ende remonstrantiën aen grote heeren te schrijven.' De laatste twee, de voorover en achterover vallende letters, 'dienen den koopman,. . . alsoo dese twee wel de spoedichtste zijn om brieven metter haest af te veerdighen', maar ook zijn die letters aan te bevelen 'aen alle practisijns, tzij om te minuterer, eenich project oft beworpinghe te maken, daertoe hun een spoedighe letter zeer behulpich is, om metter vaert, tghene het verstant zal ontfangen hebben, opt pampier te stellen, hetwelc altemets, door traecheyt der pennen uut de memorie gaet.'

Op deze groepen van letters baseert Van den Velde een belangrijk deel van zijn schrijfmethode, 'hoewel, onbe- roemlijc ghesproken ic den liefhebber van alderley soorten zou kunnen deelachtich maken, alsoo dat zes deser boecken niet genoeg en zouden wesen die te begrijpen.' De mooiste van alle letters, fraaier dan de Italiaanse cancellaresca, de Spaanse lettera redondilla, de Franse lettre pleine of de lettre courante, de Duitse kurrente, is 'onse eyghene natuerlijcke Nederlandtse handt, die in verscheydenheyt van letteren rijcker ende overvloedigher is dan eenighe andere Natiën.'

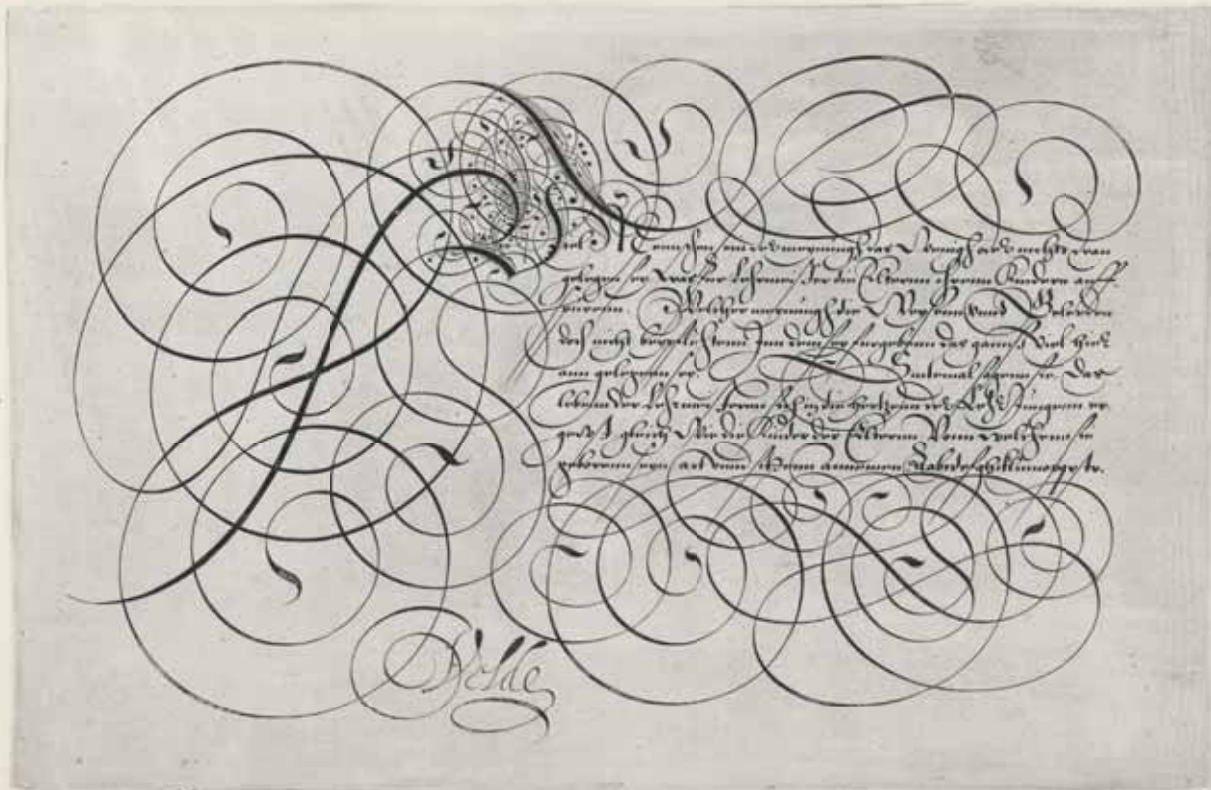
Grondt ende fundament van de Nederlandtsche staende Letter

Hoe letters van eenzelfde grondvorm in verschillende varianten kunnen voorkomen, toont onderstaand voorbeeld van Van den Velde.

Veranderinghe der Nederlandtsche loopende Letteren

Twee schrijvoorbeelden van de kurrente: 'Viele Menschen' (...) en 'Der koningh vom Macedonien' (...) in de *Spiegel der Schrijfkonste* (...), Simon Frisius, naar Jan van den Velde, Amsterdam [1608] (Rijksmuseum Amsterdam).

Nog gevarieerder laat dit hele boek de talloze variaties in handschriften zien, zowel van geschoolde schrijvers, de ‘practisijns’, als van ongeoefende gelegenheds scribenten (bijvoorbeeld tekst nrs. 114 en 121). En dan niet alleen van Nederlandse letters, maar ook van de, vooral in het oosten van het land veel voorkomende Duitse letters, die hoewel ze veel van de Westnederlandse letters verschillen ‘nochtans de slechtste niet en zijn: want zoo men de Fractur letter, kleyn ende groot, gheleghde ende gheschovene wel aenmerct, ende vervolghens dien de Canzellery gheschriften op verscheyden manieren, met hare trecken ende capitalen, zalmen moeten bekennen, dat dzelve niet minder cieraets noch gratie en hebben als eenighe van alle andere Natiën.’ Wie tekst nr. 100 bekijkt zal dit moeten beamen.

Fondament van de Fractur Letter

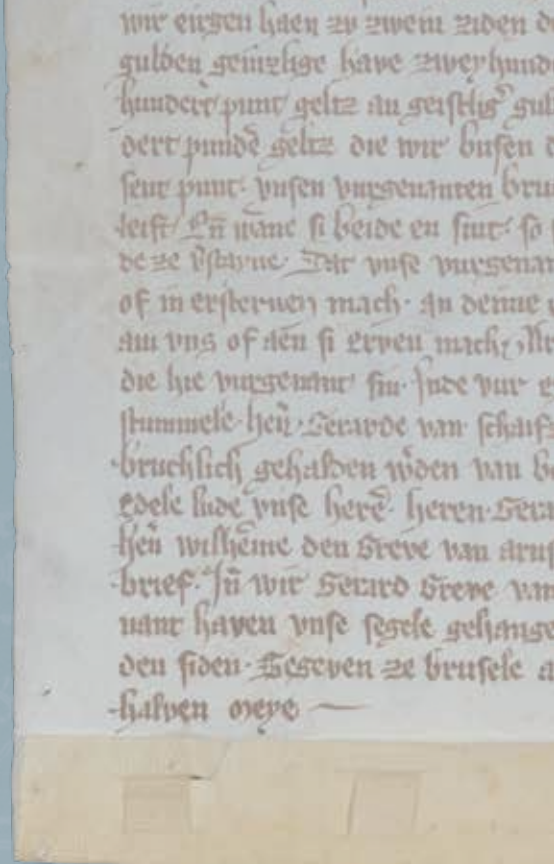
Uiteindelijk zou de schriftsoort die snelheid en leesbaarheid combineerde, de Latijnse of humanistische cursief, internationaal en nationaal de overhand krijgen. Alleen Duitsland hield nog tot aan de Tweede Wereldoorlog vast aan de fraktur en kurrente.

SCHRIFTSPIEGEL

Schriftspiegel is een handboek voor een ieder die het handschrift van onze voorouders wil lezen. Een oefenboek vol uiteenlopende teksten uit alle eeuwen: oorkonden, notariële akten, brieven, journalen, rekeningen, gerechtelijke vonnissen, pagina's uit doop- en trouwboeken. Alle teksten zijn voorzien van korte verklarende inleidingen.

Peter Sigmond is historicus en publiceerde boeken en artikelen. Hij werkte o.a. bij de Rijks Archiefschool en was laatstelijk directeur collecties van het Rijksmuseum. Hij was daarnaast bijzonder hoogleraar Nederlandse cultuurgeschiedenis vanwege het K.O.G bij de Universiteit van Amsterdam.

Peter Horsman was achtereenvolgens verbonden aan het gemeentearchief Dordrecht, de Rijksarchiefdienst, de Archiefschool en de Universiteit van Amsterdam. Hij doceerde Nederlandse paleografie en archiefwetenschap.

9 789087 049607